

تأثیر روابط خارجی بر تحولات اقتصادی کرمانشاهان در دوره قاجار (۱۲۸۵-۱۳۱۰ ه.ش)

شیرزاد احسان‌خواه

دانشجوی دکتری گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر

منیره کاظمی راشد

استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر

حسن زندیه^۱

استادیار گروه تاریخ دانشگاه تهران

منیژه صدری

استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد شبستر

تاریخ دریافت مقاله: ۹۸/۵/۱؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۸/۶/۸

چکیده

در دوره قاجار به علت رخدادهایی چون پدیده سرمایه‌داری و جهانی‌شدن اقتصاد، دروازه‌های مرزی کشور به روی سایر ممالک گشوده شد. در این میان، کرمانشاه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مسیرهای مرزی کشور سهم بسزایی داشت و در تقابل و تعامل با دولت عثمانی و از آن طریق، در پیوند با سایر کشورهای اروپایی قرار گرفت. تغییر زیرساخت‌های اقتصادی، رونق تجارت، ورود افراد خارجی و غیربومی به عرصه تجارت منطقه، تولید کالاهای صادراتی و... از پیامدهای اقتصادی این روابط بود. این پژوهش به استناد سفرنامه‌ها، خاطرات، اسناد و سایر منابع به روش تحلیلی-توصیفی و کتابخانه‌ای انجام شده است. هدف از این پژوهش بررسی تحولات اقتصادی این ایالت در پیوند با روابط خارجی در یکی از مهم‌ترین ادوار تاریخ ایران است. یافته‌ها نشان می‌دهد مناسبات خارجی ایران با کشورهای اروپایی و عثمانی، سبب بروز تحولات اقتصادی از جمله ورود افراد غیربومی از داخل و خارج کشور به عرصه تجارت و انحصار آن در دست خانواده‌های غیربومی مانند خانواده وکیل‌الدوله از اتباع عثمانی و بازرگانان تبریزی و یهودیان بغداد و... در این ایالت گردید. زیرساخت‌های تجاری مانند بازار، کاروانسرا، تشکیلات اداری - مالی، مالیات، کارگاه‌های تولیدی و... گسترش یافت. افزایش تولیدات کالاهای صادراتی مانند فرش و تریاک از دیگر پیامدهای اقتصادی روابط خارجی در این ایالت بود.

واژه‌های کلیدی: قاجاریه، روابط خارجی، کرمانشاهان، تحولات اقتصادی، عثمانی.

مقدمه

با توجه به اهمیت اقتصاد و تأثیر آن بر تمام شئون زندگی فردی و اجتماعی در یک جامعه و تحولات عمده اقتصادی پیش‌آمده در پرتو برقراری روابط خارجی در ایالت کرمانشاهان عصر قاجار، این موضوع مورد پژوهش قرار گرفته است. صنعتی شدن کشورهای اروپایی در قرن نوزدهم و نیاز به مواد خام و بازار فروش، سبب شد تا کشورهای آسیایی، آفریقایی و آمریکایی مورد توجه آنها قرار گیرد؛ این مسئله منجر به شکل‌گیری نظام استعماری شد. همسایگی ایران با هندوستان به عنوان مهم‌ترین مستعمره انگلستان، منابع - مواد خام و بازار فروش عواملی بودند که ایران را در کانون توجه کشورهای استعماری مانند فرانسه، انگلستان و روسیه قرار داد. به علت بالا بودن هزینه سفرهای دریایی، کشورهای اروپایی ترجیح می‌دادند که از راه خشکی به هندوستان دست یابند. ایالت کرمانشاهان یکی از مسیرهای بود که آنان می‌توانستند از آن راه به هندوستان برسند. عواملی مانند انتقال مرکز تجاری به بغداد در خاک عثمانی، توجه پادشاهان قاجار به عتبات عالیات، حضور محمدعلی میرزا دولت‌شاه پسر ارشد فتحعلی‌شاه) به عنوان والی قدرتمند، در ابتدای به قدرت رسیدن قاجار و همچنین موقعیت جغرافیایی - استراتژیکی و... سبب گسترش روابط اقتصادی میان ایران با کشورهای دیگر، از طریق این ایالت در سرزمین عثمانی شد. از پیامدها اقتصادی به وجود آمده در کرمانشاهان می‌توان به ورود تجار و بازرگانان داخلی و خارجی و در انحصار گرفتن تجارت منطقه توسط آنان، اشاره کرد. زیرساخت‌های تجاری مانند بانک، گمرک، بازار، کاروانسرا و تشکیلات اداری - مالی... تأسیس شد. تولید کالاهای صادراتی مانند فرش و تریاک، افزایش یافت. هدف از این پژوهش بررسی پیامدهای اقتصادی، گسترش روابط خارجی ایران با کشورهای اروپایی و عثمانی، در ایالت کرمانشاهان در محدوده زمانی (۱۲۸۵-۱۲۱۰ ه.ش) است. پژوهش‌های متعددی در خصوص کرمانشاهان، در عهد قاجار به رشته تحریر درآمده است که به صورت وقایع‌نگاری به شرح حوادث پرداخته‌اند و بیشتر مباحث سیاسی را شامل می‌شوند؛ در آن منابع به اوضاع اقتصادی نیز اشاراتی شده است که می‌توان از کتاب «تاریخ کرمانشاه در عصر قاجار» تألیف هرمز بیگلری و «تاریخ کرمانشاهان» اثر اردشیر کشاورز و همچنین کتاب «دانشنامه کرمانشاهان» تألیف محمدعلی سلطانی که در جلد‌های دوم، سوم و چهارم آن، به بررسی اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی این ایالت قبل از مشروطه پرداخته

شده است، اشاره کرد. کتاب «ایلات کرمانشاهان و نقش آنها در قشون ایران عصر قاجار» از انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی نیز اشاراتی به اوضاع اقتصادی ایلات کرمانشاهان دارد. در برخی از پایان‌نامه‌های دانشگاهی، مانند پایان‌نامه کارشناسی ارشد «معرفی بازار کرمانشاه» تألیف پریسا محمدی کثیرآبادی در دانشگاه شهید بهشتی، وضعیت بازار کرمانشاه در عهد قاجار مورد پژوهش قرار گرفته است. پایان‌نامه «نقش عتبات در مناسبات ایران و عثمانی در دوره قاجاریه» اثر ثریا شهبوساری، در دانشگاه تهران به گوشه‌ای از تحولات اقتصادی این ایالت پرداخته است. در مقاله‌ای با عنوان «ارزیابی عوامل اقتصادی، سیاسی، مذهبی در توسعه ساختار شهر کرمانشاه در دوره قاجار با تکیه بر شواهد تاریخی و باستان‌شناسی موجود» نوشته محمدابراهیم زارعی و یداله حیدری بابا کمال پژوهشی در خصوص نقش جاده عتبات عالیات، بر تحولات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی این ایالت انجام داده‌اند. در مقاله دیگری تحت عنوان «تحولات تاریخی گمرک ایران و رونق اقتصادی در دوره قاجاریه» نوشته حبیب‌الله سعیدی‌نیا به رونق تجارت و پیامدهای آن در سطح کلان و بالتبع در این ایالت اشاراتی دارد؛ اما در هیچ‌کدام از این آثار و سایر منابع، به شکل تحلیلی و منسجم پژوهشی، در خصوص تأثیر روابط خارجی ایران بر تحولات اقتصادی این ایالت صورت نگرفته است.

۱. موقعیت جغرافیایی، استراتژیکی و منابع طبیعی ایالت کرمانشاهان

استان کرمانشاه، غربی‌ترین استان ایران به‌شمار می‌رود که از شمال به استان کردستان، از جنوب به استان لرستان و ایلام از شرق به استان همدان و از غرب به کشور عراق امروزی (عثمانی) محدود می‌شود. در این مقاله محدوده این ایالت، در فاصله سال‌های ۱۲۸۵ - ۱۲۱۰ ه.ش همان است که توسط دومرگان به آن اشاره شده است:

«این ناحیه را در شمال بر رشته جبال مقسم المیاه واقع‌بین حوضه رود دیاله و حوضه رود کرخه و یا گاما ساب [گاماسیاب] محدود می‌کنم. در مشرق آن را در کوه‌های کنگاور و ساحل راست گاماساب [گاماسیاب] متوقف می‌نمایم و در جنوب آن را به کوه‌هایی که سرزمین کلهر را از پشت کوه جدا می‌سازند و در غرب به جلگه بین‌النهرین» (دومرگان، ۲/۱۳۳۹: ۶۴).

مسیر کرمانشاهان یکی از راه‌های خشکی، رسیدن به هندوستان برای کشورهای اروپایی بود (گاردان، ۱۳۶۲: ۱۲۵). بنا به گزارش دومرگان راه گذر بین فلات ایران و بین‌النهرین تنها از راه کرمانشاهان امکان‌پذیر است دومرگان (۲/۱۳۳۹: ۷۹). در قرن نوزدهم ایالت کرمانشاهان به عنوان دروازه آسیا شهرت داشت (هرتسفلد، ۱۳۸۱: ۲۵). کرزن درباره اهمیت موقعیت جغرافیایی و ترانزیتی کرمانشاهان می‌نویسد:

«شهر کرمانشاهان، حاکم‌نشین ولایت دارای وضع مرکزی ممتازی است، آنجا مسافتی تقریباً متساوی از ۲۵۰ تا ۳۰۰ میل با تهران، تبریز، اصفهان و بغداد فاصله دارد و بر جاده‌ای که به هر یک از این نقاط منتهی است، واقع شده که به این مناسبت اهمیت زیادی دارد» کرزن (۱۳۶۹: ۷۰۸).

وجود راه‌های تجاری و استراتژیک در هر منطقه، از عوامل مهم توسعه اقتصادی است. کرمانشاهان به واسطه قرار گرفتن در مسیر تجاری تهران- بغداد به یگانه شهر کردنشین تجاری در عصر قاجار تبدیل شد. انتقال مسالمت‌آمیز حکومت کرمانشاه از خاندان کرد زنگنه به خاندان محمدعلی میرزا دولت‌شاه و اعقابش مطابق گزارش مورخان این عصر سبب تسریع روند شهرنشینی رؤسای ایلات کرمانشاهان گردید؛ که سرانجام در زمان حکومت فتحعلی‌شاه روند شهرنشینی در ایالت کرمانشاهان توسعه یافت (محمدی کثیرآبادی، ۱۳۹۰: ۱۶). شرایط اقلیمی و آب و هوایی نیز تأثیر مستقیمی بر شرایط اقتصادی هر منطقه‌ای دارد دومیگان در خصوص شرایط آب‌وهوایی این ایالت چنین نوشته است: «ایالتی که در آن ارتفاعات این‌قدر مختلف بوده و دره‌ها موقعیتی بسیار متفاوت از هم دارند، آب‌وهوا یکنواخت و یکدست نیست. دره‌های کرمانشاهان و ماهیدشت در مقایسه با قسمت‌های مرتفع ایالت همدان، مناطقی بسیار معتدل‌اند اما نسبت به دره‌های پست ذهاب، این مناطق هنوز هم آب و هوایی سخت دارند» دومیگان (۲/۱۳۳۹: ۸۸).

چنین آب و هوایی، شرایط بسیار مناسبی برای ایلات و عشایر کوچ رو فراهم می‌کرد و این ایلات پیوسته در خاک ایران و عثمانی آمدوشد داشتند این طوایف و عشایر در امنیت منطقه و رشد اقتصادی آن نقش بسیار مؤثری داشتند (Nasiri-1991:185). علاوه بر موقعیت تجاری و شرایط آب و هوایی این ایالت از نظر منابع طبیعی و محصولات کشاورزی نیز داری امکانات فراوانی بود که می‌توانست در رشد و رونق اقتصادی آن تأثیرگذار باشد. کوه‌های کرمانشاهان مانند کوه‌های لرستان دارای منابع معدنی بسیاری است؛ وجود سنگ‌های گچی در بخش ذهاب، کربن‌های عهد سوم در نزدیکی گیلان غرب و همچنین نفت در این ایالت، بیانگر این است؛ که این سرزمین از منابع معدنی فراوانی برخوردار است. دومیگان در خصوص وجود نفت چنین آورده است:

«درکند شیرین [قصر شیرین] در حکومت سرپل من حتی خود این ماده [را] دید [م] و طبیعت آن را اجمالاً مطالعه کرده‌ام ... در هر مرتبه عملیات ۲۵۰ لیتر روغن خام و مقداری آب‌شور به دست می‌آید» دومیگان (۲/۱۳۳۹: ۸۹).

ایالت کرمانشاهان به دلیل داشتن شرایط آب‌وهوایی مناسب و مناطق سردسیر، معتدل و گرمسیر از انواع محصولات کشاورزی خاص این مناطق برخوردار بوده است

(رحیم‌زاده و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۵). محصولات زراعی مناطق سردسیر این ایالت عبارت بودند از: گندم، جو، ذرت، تنباکو و خشخاش که مورد اخیر، برای ساخت تریاک مورد استفاده قرار می‌گرفت. در مناطق گرم: برنج، پنبه و اندکی تخم رنگی (وسمه) تولید می‌شد. انواع مختلف برنج در این ایالت کاشته می‌شد؛ برنج‌های ذهاب بسیار سخت و نامرغوب بودند (ادیب‌الممالک، ۱۳۶۴: ۴۴). در میان محصولات برنج، برنج گیلان غرب، شهرت بیشتری داشته است (مطلبی، ۱۳۹۵: ۱۲۲). برنج نیلوفری معروف محصول این منطقه است (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۲۶۱). با توجه به وجود معادن و تولیدات کشاورزی و دامداری این ایالت یکی از نقاط مهم اقتصادی در ایران بود. دکتر ویلز در خصوص وفور نعمت در این منطقه می‌نویسد: «به نظر من شهر خوش آب‌وهوا و پر نعمت کرمانشاه از لحاظ قیمت ارزاق و خوراکی ارزان‌ترین شهر ایران (در سال ۱۲۵۴ هـ ش ۱۸۷۶ م) است» (ویلز ۱۳۶۸: ۱۵۴). این ویژگی‌ها کرمانشاهان را از سایر ایالات ایران از هر حیث متمایز می‌ساخت. منابع جنگلی و میوه‌های خشک و تجارت آن نیز می‌توانست یکی از منابع مهم درآمد و تجارت منطقه باشد. با توجه به مطالب ارائه‌شده، این ایالت از نظر منابع طبیعی و موقعیت استراتژیکی دارای شرایط بسیار مناسبی جهت تبدیل شدن به یکی از قطب‌های اقتصادی را داشت.

۲. موقعیت تجاری کرمانشاهان

با توجه به منابع و مصادر تاریخی، دوره سلطنت فتحعلی‌شاه در ایران مقارن با تحولات نوین اقتصادی اروپا است. از آن زمان به بعد پدیده سرمایه‌داری به صورت نظامی غالب در عرصه بین‌المللی ظاهر شد. با الحاق ایران به این جریان، تغییراتی در عرصه روابط تجاری و بازرگانی کشور پدید آمد؛ اما تا پیش از دوره ناصرالدین‌شاه، کارگزاران ایرانی نتوانستند روابط مستمر و همپایی با سایر کشورهای اروپایی برقرار کنند و تنها روابط تجاری و سیاسی یک جانبه‌ای وجود داشت. از دوران ناصرالدین‌شاه به بعد، این تجارت حالتی دوجانبه یافت و در اواسط قرن نوزدهم و بر اثر ایجاد ارتباطات گسترده با دیگر کشورها، ایران ماهیت اقتصادی خود را به دست آورد (McDaniel: 1971: 37) این تغییر و تحولات حوزه اقتصادی، موجب گردید؛ تا ایران وارد عرصه جدیدی از تحولات اقتصادی شود. چنانکه حاکمیت ایران در این دوران مجبور شد زیرساخت‌های قدیمی را برای پذیرش تحول در حوزه تجارت داخلی و خارجی تغییر دهد و برای اینکه از تحولات اقتصادی دنیا آن عصر عقب نماند برای اولین بار وزارت تجارت و فلاحت را در سال ۱۲۷۶ هـ ق تأسیس نماید (سعیدی‌نیا، ۱۳۸۸: ۱۲۷-۱۰۳). بازرگانی کشور، پس از پیدایش این

وزارتخانه، سامان یافت و صادرات و واردات با نظارت بیشتری صورت پذیرفت (سیف، ۱۳۷۳: ۳۱۸). اولیویه در سفرنامه خود به این نکته در ایالت کرمانشاهان اشاره دارد: «ما نیز [کاروان] را همراهی کردیم، به محض اینکه فرود آمدیم، [در کرمانشاه] یک نفر گمرکچی با میرزای وی حاضر شد تا تفحص بارهایی که همراه ما بود، بکند و اخذ سیاق دیوانی کند» اولیویه (۱۳۷۱: ۷۱).

ترقی چشمگیر در تجارت خارجی ایران در اوایل قرن نوزدهم رخ داد (جونز، ۱۳۸۷: ۱۹۹). با توجه به گسترش تجارت، گمرکات مرزی، به یکی از منابع اصلی درآمد کشور بدل گردید و همه مسیرهای تجاری منتهی به نقاط مرزی، رونق یافتند. یکی از مهم‌ترین این راه‌ها، مسیر تهران - کرمانشاه - بغداد بود که توانست کرمانشاه در این دوران به یکی از کانون‌های اصلی تجاری کشور مبدل کند. به طوری که این تحول و توسعه سبب گردید تا حاکمیت ایران گمرک غرب را از همدان به کرمانشاه منتقل نماید. کرمانشاه از یک سو به مرکز اصلی مبادلات بازرگانی با دول اروپایی و عثمانی و از سوی دیگر به کانون تمرکز اقتصادی در داخل کشور بدل شد. از همان زمان که ارتباط با اروپا، بازارهای بغداد را توسعه داد؛ مسیر کرمانشاه، یکی از بهترین راه‌های عرضه و صدور کالا به ایران بود (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۴). با توجه به گسترش روابط خارجی و تبدیل شدن مسیر کرمانشاهان به یکی از شاهراه‌های کشور سبب شد تا این جاده درآمدهای برای این ایالت داشته باشد. از جمله این موارد می‌توان به حمل‌ونقل و عوارض راهداری اشاره کرد. کرمانشاه از جمله شهرهایی بود که عوارض راهداری به آن تعلق می‌گرفت (فلور، ۱۳۶۶: ۲۰۳). در میان عوارض داخلی، بیش از همه عوارض راهداری بود که از کاروان‌ها گرفته می‌شد. این عوارض فقط بر شهرهای کرمانشاه، کاشان، تویسرکان، قزوین، زنجان، کردستان، خوی، اصفهان، کرمان و تبریز تعلق می‌گرفت (اولیویه، ۱۳۷۱: ۲۰۲). علاوه بر عوارض راهداری عوارض گمرکی نیز أخذ می‌شد، به صورتی که در اسناد تاریخی آمده است؛ مأموران راهداری عوارض گمرکی شهرهای بوشهر، بندرعباس، مشهد، استرآباد، بروجرد، شیراز (دو و نیم درصد) و شهرهای یزد، رشت (پنج تا ده درصد) و همچنین از شهرهای شوشتر، کرمانشاه (فقط صادرات) اصفهان، کرمان و تبریز دریافت می‌کردند (فلور، ۱۳۶۶: ۲۰۴-۲۰۳). افزون بر این‌ها در کرمانشاه عوارضی به نام «عوارض هوایی» نیز وجود داشت که از صادرات و واردات گرفته می‌شد. به طوری که رابینو در گزارشی در این باره می‌نویسد: «در ۱۹۰۴ م هنوز فرماندار شهر [کرمانشاه] این عوارض را به میزان هر ۱۲ باریک قران دریافت می‌کرد» رابینو (۱۳۹۱: ۲۴). ثروت عمده این منطقه، از راه گمرک و عبور کاروان‌ها به

دست می‌آمد. کلیه کالاهایی که از بغداد به ایران حمل می‌شد و یا بر عکس از کرمانشاهان عبور می‌کردند (دومرگان، ۱۳۳۹: ۱۱۸) تجار برای ترخیص کالاهایشان جهت صادرات و واردات مجبور بودند حق گمرکی بپردازند. افزون بر این زواری که از کلیه مناطق شرقی، به شهر مقدس کربلا می‌رفتند، از دروازه‌های زاگرس می‌گذشتند و با عبور از آن و پرداخت عواید و عوارض راه، منطقه را ثروتمند می‌ساختند. بغداد در این عصر دارالتجاره ایران و هندوستان محسوب می‌شد و بازرگانان و متمولین ایرانی که به قصد زیارت عتبات عالیات را داشتند در بین راه و همچنین در این مراکز به دادوستد می‌پرداختند. آنان به هنگام مسافرت به بغداد کالاهای فراوانی را با خود به‌منظور دادوستد حمل می‌کردند و از این طریق سود سرشاری عاید دولت عثمانی می‌شد (شهبازی، ۱۳۸۶: ۷۳). ژوانس فوریه در این باره می‌نویسد:

«کرمانشاه محل فرود همه کالاهایی است که از بغداد می‌رسد و همه زائرانی که به کربلا می‌روند، شمار این زائرین هر سال به یکصد هزار نفر می‌رسد. تجارت بین ایران و بغداد رونق دارد» فوریه (۱۳۸۸: ۱۷۷).

کرمانشاه مانند تبریز، شیراز و رشت از جمله مراکز مهم گمرکی ایران به شمار می‌رفت (فوریه، ۱۳۸۸: ۱۷۵). کالاهای فراوانی از راه این ایالت وارد کشور می‌گردید که از جمله آن می‌توان به پارچه‌های نخی انگلیسی یا هندی، قند فرانسوی، سیگار و دخانیات ترکیه و آبجوهای دانمارکی از طریق بازارهای حوزه کرمانشاهان توزیع می‌شد اشاره کرد. کالاهایی مانند قلع، مینا آلات، محصولات پشمی و پنبه‌ای، مخمل، اطلس، دارو و رنگ از جمله کالاهایی دیگری بودند که از طریق کرمانشاه وارد بازار ایران می‌شد. چنانکه از اسناد و شواهد تاریخی برمی‌آید؛ این کالاها معمولاً از تولیدات، انگلیس، آلمان، فرانسه و بلژیک بودند (گروته، ۱۳۶۹: ۹۷). محصولاتی مانند تریاک همدان، نهاوند و بروجرد، قالی و - صمغ کردستان، کشمش و خشکبار ملایر و پشم و مازوج، در صورت نیاز گندم و برنج نیز از طریق کرمانشاه به بغداد صادر می‌گردید (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۴).

کرمانشاهان از قرن نوزدهم به بعد، در نتیجه تجارت و سیاحت بیشتر مورد توجه اروپاییان قرار گرفت (سلطانی، ۱۳۷۰: ۱۱۹). در همان زمان، امپراتوری بریتانیا تعدادی از افسران و مأمورین سیاسی خود را با عنوان مسافر و جهانگرد، خاورشناس و باستان‌شناس جهت بررسی و شناخت موقعیت سوق‌الجیشی به ایران اعزام کرد؛ گروهی در تبیین اهداف مسافرت خود به ایران می‌نویسد: «محرک من در این سفر که مخارج آن توسط دولت تأمین شده است، بیشتر مطالعات جغرافیایی و اقتصادی و تجاری بود» (گروته، ۱۳۶۹: ۴). علاوه بر

تجارت و بازرگانی، حضور زائران ایرانی در عتبات عالیات نقش بسیار مهمی در شکوفایی اقتصادی این ایالت داشتند؛ ضعف مالی تجار محلی، سبب شد تا بازرگانان سایر مناطق، سرمایه‌های خود را به این دیار سرازیر کنند؛ و از فرصت پیش‌آمده، به‌طور کامل بهره ببرند و به مرور زمان نقش اصلی را در اقتصاد و بازرگانی منطقه ایفا نمایند. بنا به گزارش ویلفرد:

«تجار کلیمی در کرمانشاه به‌واسطه رابطه مستقیم با تجار بغدادی و به سبب حمایت شه بندری عثمانی از ایشان به سهولت کالاهای انگلیسی را از منچستر با نرخی حداقل در مقایسه با سایر تجار روانه این منطقه می‌نمایند و از این راه سود سرشاری کسب می‌کردند» (تاج عینی، ۱۳۹۱: ۳۱).

این روند موجب شد تا تعدادی از بازرگانان بغدادی، یهودی و کلدانی وارد کرمانشاه شوند (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۴۵). در اوایل قرن نوزدهم، جمعیت یهودیان در کرمانشاه به حدود ۱۴۰ نفر می‌رسید؛ که به صورتی متراکم در چهار کوچه باریک و پرپیچ‌وخم ساکن شدند. چنانکه سفیر انگلستان گزارش کرده است؛ هشتاد درصد از تجارت کرمانشاه و همدان، تجار یهودی بر عهده داشتند (عیسوی، ۱۳۶۲: ۹۴). بالا رفتن ارزش کالاهای وارداتی و صادراتی (در سال ۱۹۰۶ م و ۱۹۰۷ م ارزش کل ۲۶ میلیون مارک سال ۱۹۰۷ م و ۱۹۰۸ م، ۲۹ میلیون مارک، سال ۱۹۰۸ م و ۱۹۰۹ م تقریباً ۳۴ میلیون مارک) و مهاجرت رو به ازدیاد کلدانیان تجارت پیشه سنندج و بازرگانان یهودی از بغداد، به این ایالت نشان از رونق تجارت را دارد. در فاصله سال‌های ۱۹۱۰ م تا ۱۹۰۰ م تعداد زیادی از بازرگان تبریزی و اصفهانی نیز در کرمانشاه مقیم شدند (گروت، ۱۳۶۹: ۹۹). یکی از شخصیت‌هایی که توانست ثروت زیادی در منطقه به دست آورد، حاجی خلیل وکیل‌الدوله بود (اولیویه، ۱۳۷۱: ۲۰). وی منافع دول خارجی که در ایران کنسولگری نداشتند را بر عهده داشت (بایندر، ۱۳۷۰: ۴۰۱). او مورد حمایت انگلستان و مأموران انگلیسی و آزاد برای هرگونه معاملات تجاری بود (احتشام السلطنه ۱۳۹۲: ۲۹۸). بایندر درباره میزان نفوذ و ثروت این شخص آورده است: «ایالت کرمانشاه دارای دویست و پنجاه دهکده است، آقا حسن بیش از صد پارچه ملک دارد. این برای دولت می‌تواند یک نوع انحصار خطرناک باشد» (بایندر ۱۳۷۰: ۴۰۶).

۲-۱. زیرساخت‌های تجاری

یکی از پیامدهای اقتصادی گسترش روابط خارجی بر این ایالت، رونق و آبادی شهر و زیرساخت‌های اقتصادی آن است. فتحعلی‌شاه در تهران و جاهای دیگر به‌صورت گسترده ساخت‌وسازهایی انجام داد. همین کار توسط پسرش محمدعلی میرزا دولت‌شاه در کرمانشاه انجام گرفت (هامبلی، ۱۳۸۹: ۳۷۷). عمادالدوله نیر طی ۲۵ سال حکومت خود،

دست به آبادانی در شهر زد که ساخت بخش بزرگی از بازار کرمانشاه از اقدامات او است (محمدی کثیرآبادی، ۱۳۹۰: ۱۷). یکی از اقدامات عمرانی مؤثر در توسعه اقتصادی، ساخت کاروانسراهای ویژه زائران و کاروان‌های تجاری بود. اولیویه در این زمینه می‌نویسد:

«این قسم ابنیه [کاروانسرا] در ایران تنها محلی است که مسافری می‌توانند در آنجا اقامت کنند. عدد آن‌ها در شهر متناسب است با وسعت دایره تجارت و کثرت و قلت امتعه تجارته در تمامی راه‌ها که تردد قافله‌ها در آن‌ها [انجام] می‌شود. کرایه منزل در کاروانسراهای عرض راه مطلقاً نمی‌گیرند [اما] مبلغ قلیلی در کاروانسراهای واقع در شهرهای بزرگ به جهت گذاشتن بار و امتعه تجارته مطالبه می‌کنند» اولیویه (۱۳۷۱: ۴۳).

کاروانسراهای متعددی در این زمان (۱۲۸۵-۱۲۱۰ ه‍.ش) در کرمانشاهان ساخته و تعمیر شدند.

«کاروانسرای در نیش رودخانه [قره‌سو] بنا شده این کاروانسرا بسیار وسیع و یکی از کاروانسراهای خوب مملکت ایران بود. بعضی اوقات تا بیست هزار حیوان بارکش در عرض یک ماه از چهل کاروانسرا شهر [کرمانشاه] عبور می‌کنند» (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۴۰).

از جمله موارد دیگری که به دنبال گسترش روابط خارجی می‌توان به آن اشاره کرد؛ احداث تلگراف‌خانه، بانک، کارگاه‌های توپ‌ریزی و مشاغل مرتبط با نیازهای زوار از جمله صنعت زرگری و نقره‌کاری بود. بایندر در سفرنامه خود در این باره می‌نویسد: «شهر [کرمانشاه] حدود سی هزار نفر سکنه دارد، در این شهر صنعت زرگری و نقره‌کاری رواج دارد، پست و تلگراف هم قرار دارد، کارمند تلگراف‌خانه به انگلیسی سخن می‌گوید» بایندر (۱۳۷۰: ۴۰۱). ویلز در خصوص خرید تیرهای چوبی تلگراف در شهر صحنه در سفرنامه خود به‌خوبی اشاره کرده است که محمدعلی میرزا، افسران انگلیسی، فرانسوی و ایتالیایی را استخدام کرد تا به قشون ایللیاتی تحت فرمانش تعلیم داده و آن‌ها را به شکل ارتش‌های منظم اروپایی درآورد (ویلز، ۱۳۶۸: ۱۴۶). وی کرمانشاه را مرکز سپاه خود قرارداد؛ و در آنجا کارخانه تفنگ‌سازی و توپ‌سازی تأسیس کرد و ریاست و مدیریت آن کارخانه و همچنین فرماندهی توپخانه کرمانشاه را به یکی از افسران روسی به نام یوسف‌خان توپچی باشی واگذار کرد (کریمیان، ۱۳۹۶: ۶۲). گروهی که در سال ۱۹۰۷ م از راه بین‌النهرین به ایران آمد در خصوص رونق این شهر می‌نویسد:

«باوجود فقدان بناهای مجلل، انبوه خانه‌ها نشان می‌دهد که مرکز کردستان ایران، شهر بزرگ و بااهمیتی است، کرمانشاه حدود شصت هزار نفر جمعیت دارد و طول بارویش شش کیلومتر است و پیمودن آن یک ساعت و نیم وقت می‌خواهد» گروه (۱۳۶۹: ۸۳-۸۲).

به روایت گروهی که در شهر حدود هفت هزار واحد مسکونی وجود داشت که هفتاد واحد آن متعلق به یهودیان بود. عواید گمرکی شهر که دولت دریافت می‌کرد، بالغ بر دوازده

هزار تومان (چهل هزار روبل) بود. چنانکه آمده است در حدود ده بازار در شهر وجود داشت و تعداد دکان‌های آن ۴۴۰ باب می‌رسید (گروته، ۱۳۶۹: ۶۲). وجود کنسولگری‌های خارجی در شهر کرمانشاه نشان از آن دارد که این شهر از حیث سیاسی و استراتژیک نسبت به سایر شهرهای ایران در این دوران از جایگاه ویژه و ممتازی برخوردار بوده است؛ چراکه دولت‌های انگلستان و عثمانی با اشتیاق فراوان در صدد بودند به واسطه اهمیت جایگاه این شهر کنسولگری‌های خود را در این شهر احداث کنند (فلاندن، ۱۳۵۶: ۳۴) و با احداث این کنسولگری‌ها و همچنین به واسطه قرار گرفتن در مسیر تجارت جهانی بین شرق و غرب و حضور کارگزاران اتباع خارجی در کرمانشاهان، تجارت در منطقه گسترش قابل ملاحظه‌ای یافت (ابوت، ۱۳۹۶: ۱۶۸).

یکی دیگر از پیامدهای تغییر و تحولات اقتصادی در کرمانشاه، تأسیس بانک خارجی در آن شهر بود. رایینو کارگزار معروف انگلیسی پس از ورود به کرمانشاه در سال ۱۹۰۲. م از طرف آن کشور مأموریت یافت تا نخستین بانک شاهنشاهی را در این ایالت تأسیس نماید (اسناد وزارت امور خارجه، سند شماره ۶۵-۱۸-۱۴). بعد از تأسیس بانک در کرمانشاه، نخستین فعالیت‌های مهم آن، رسیدگی به امورمالی اداره‌های کرمانشاهان بود. به طوری که در اسناد تاریخی آمده است، شریف‌الملک، کارگزار و رئیس اداره تذکره کرمانشاهان در ۱۵ رمضان ۱۳۲۴ معادل پانصد تومان از بابت تذکره به بانک داد و در مقابل آن رسید دریافت کرد (اسناد وزارت امور خارجه، سند شماره ۲۹-۴-۲۷). همچنین در سال ۱۳۲۴ ه.ق، هزینه‌های فروش تمبر دولتی را به بانک واگذار شد (اسناد وزارت امور خارجه، اسناد شماره ۲۳-۴-۲۷ و ۲۸-۴-۲۷). بانک افزون بر وصول و امضای قبوض تجار، بسیاری از محصولات آنان را خریداری می‌کرد و به نام بانک به سایرین می‌فروخت (اسناد وزارت امور خارجه، سند شماره ۱۵۸-۱-۱۹). وزیر امور خارجه وقت (مشیرالدوله) طی تلگرافی از کارگزاری کرمانشاه درخواست کرد که تحقیقات خود را درباره مکان و مساحت کامل بانک به عمل آورده و آن را در اختیار وزارتخانه قرار دهد (اسناد وزارت امور خارجه، سند شماره ۴۰-۵-۴۰). وزارت امور خارجه، طی تلگرافی، از حکومت کنگاور و کرمانشاه درخواست کرد تا برای حفظ و امنیت بانک و همچنین برای حفاظت و حمل محموله بانک شاهنشاهی در مسیر اسدآباد و کنگاور نگهبان به استخدام درآورده و در اختیار بانک قرار دهد (اسناد وزارت امور خارجه، سند شماره ۸۹-۵۰-۴۰). همچنین بانک شاهنشاهی را مکلف کرد تا نسبت به پرداخت وام به مالکان در منطقه اقدام نماید (اسناد وزارت امور خارجه، سند شماره ۱-۱۵-۴۰). تمامی امور

پولی منطقه توسط این بانک انجام می‌شد و با آغاز به کار این بانک جدای از مسائل حاشیه‌ای آن تحول و انتظام شگرفی در امور مالی، مالیاتی و پولی ایالت به وجود آورد.

۲-۲. نقش عتبات عالیات در رونق اقتصاد کرمانشاهان

وجود مزار امامان شیعه در خاک عثمانی سبب شد پادشاهان قاجار پیوسته درصدد بودند تا مناسبات دوستانه‌ای با دولت عثمانی جهت انجام سفرهای زیارتی داشته باشند. مسیری که مردم شیعه ایران می‌توانستند به راحتی با عبور از مرزها به زیارت بروند راه کرمانشاهان بود. به سبب وجود راه مواصلاتی تجاری و همچنین زیارتی، این ایالت مورد توجه آنان قرار گرفت. چنانکه در منابع و مصادر تاریخی این دوره آمده است؛ فتحعلی‌شاه، محمدشاه و ناصرالدین‌شاه برای نشان دادن ارادت خود به امامان شیعه، پیوسته هدایا و نذورات فراوانی به عتبات عالیات می‌فرستادند. به دستور فتحعلی‌شاه، هرساله برای نذورات عتبات، ماهی یک هزار تومان به ارباب استحقاق می‌رفت (زرگری نژاد، ۱۳۸۵: ۱۹۷). ناصرالدین‌شاه چهارصد صندوق خشت طلا برای گنبد‌های مطهر امام هادی (ع) و امام حسن عسگری (ع) به عتبات فرستاد (عضدالملک، ۱۳۷۰: ۸). این خشت‌های طلا از تهران بارگیری و به همدان و کرمانشاه و از آنجا به مزار امامان شیعه حمل شد. عضدالملک در گزارشی در این باب می‌نویسد:

«نواب والا (عمادالدوله) از دور به هدیه همایونی تعظیم نموده، لجام پیش‌آهنگ را بوسید و بر دیدگان کشید و چند قدم لجام را به دوش گرفت تا به در باغ [رسیدیم] ... از آنجا خشت‌های مبارک را از پشت دیوار باغ و میان شهر به میدان نظام آورده» عضدالملک (۱۳۷۰: ۶۸).

ناصرالدین‌شاه اقدامات فراوانی در عتبات عالیات انجام داد که معمولاً لوازم و ادوات آن از طریق مسیر کرمانشاهان به داخل مرزهای عثمانی حمل می‌شد. او در سفرنامه خود در این باره آورده است:

«شیخ عبدالحسین تهرانی مرحوم که از جانب من [ناصرالدین‌شاه] به مرمت اماکن مشرف مأمور بود، در طرف گنبد مطهر، ایوان، ستون و سقف را خوب ساخته‌اند و کاشی‌کاری خیلی اعلاء شده، از خشت‌های طلای گنبد مطهر عسگرین علیهماالسلام که زیاد آمده، مشغول طلا کردن ایوان‌های کاظمین هستند. فرش‌های روضه و رواق خوب نبود گفتم اندازه بگیرند. ان‌شاءالله تعالی از قالی‌فراهان و غیره بیاورند، دیوارهای دور صحن کمی مرمت لازم داشت به شیخ محمد، برادر شیخ عبدالحسین مرحوم گفتم برآورد کند چه قدر مخارج دارد؟ در ضمن تعمیرات اماکن مقدسه تعمیر و اصلاح شود ... طلای دور گنبد که کوچک و به یک اندازه است، از آقا محمدشاه شهید است» قاجار (۱۳۸۹: ۴۶).

علاوه بر اهداء نذورات و هدایا، پادشاهان قاجار خود نیز به زیارت عتبات عالیات می‌رفتند؛ حضور پادشاهان قاجار، سبب ورود زوار فراوانی در این ایالت می‌شد و این امر

به تدریج باعث تغییر و تحولات گسترده در حوزه مالی این ایالت شد و ضرورت ایجاد می‌کرد که این ایالت از لحاظ امور مالی و بانکی در شرایط آرمانی‌تری از سایر ایالات و ولایات ایران این عصر قرار گیرد. ناصرالدین‌شاه در بیستم جمادی‌الآخر که تقریباً با اواخر میزان مقارن می‌شد، با اردوی مفصلی متشکل از سواره و پیاده و حشم و خدم با نمایشی درخور پادشاهی ایران، از تهران به سوی عتبات عالیات حرکت کرد. شاه از راه ساوه به همدان و از آنجا به کرمانشاهان رهسپار و از خانقین وارد خاک عثمانی شد. به طوری که آمده است در این سفر پر طمطراق، میرزا حسین خان مشیرالدوله از استانبول تا کرمانشاهان به استقبال او آمد و در این سفر با سعی و مواظبت از مسیر راه‌ها و تهیه سیورسات آن از شاه ایران پذیرایی شایانی به عمل آوردند (مستوفی، ۱۳۷۷: ۱۰۹). این توجهات پادشاهان سبب شد تا بر تعداد کسانی که به زیارت می‌رفتند روز به روز افزوده شود. اوین در زمینه افزایش تعداد زائران و ارائه خدمات به آنان می‌نویسد؛

«تعداد زائرانی که سالانه از شهر کرمانشاه می‌گذرند، در حدود شصت هزار نفر تخمین می‌زنند. به‌منظور مراقبت عبور مسافران و صدور گذرنامه برای زائران از طرف کشور ترکیه، یک قنصلگری درجه اول در کرمانشاه دایر گردیده است. سابق بر این، برای خارج کردن هر جنازه، سه قران عوارض می‌گرفتند که جزو عایدات حاکم کرمانشاه بود. دو سال است مبلغ آن را به پنج قران افزایش داده‌اند. وی [عمادالدوله] عایدات آن را صرف ساخت بیمارستان پانزده تخت‌خوابی می‌کند؛ که برای مداوا و معالجه زائران بیمار احداث شده است. اتاق‌های بیمارستان تمیز است و به نظافت آن خوب می‌رسند. ضمناً داروخانه و درمانگاه مجانی و اتاق عمل هم دارد. اغلب ابزار پزشکی و داروهای آن را از پاریس وارد کرده‌اند. پزشک بیمارستان که دکتر عبدالله نامیده می‌شود، اصلاً تهرانی است و اطلاعات پزشکی خود را از پدرش یاد گرفته است» اوین (۱۳۶۲: ۳۴۱-۳۴۰).

در دوره قاجار تعداد زیادی از مردم شیعی مذهب ایران سالانه با عبور از کرمانشاه به زیارت عتبات عالیات می‌رفتند. به طوری که در گزارش‌های ثبت‌شده این دوره آمده است؛ سالانه صد هزار نفر از زوار ایرانی به عتبات عالیات سفر می‌کردند. (عیسوی، ۱۳۶۲: ۱۹۷). در برخی از این گزارش‌ها آمار بیشتری اعلام شده است. اوژن اوین تعداد زائران را بالغ بر چهارصد هزار نفر آورده است اوین (۱۳۶۲: ۳۸۶). بر اساس گزارش روزنامه حبل‌المتین، در ذی‌الحجه ۱۳۱۸ ه.ق، سالانه پانصد تا ششصد هزار نفر از شهرهای عراق وارد و خارج می‌شده‌اند (حبل‌المتین، ۱۳۱۸: ۳۴). اگرچه شاید بتوان گفت در ثبت و ضبط این ارقام گاهی اغراق شده است، ولی به نظر می‌رسد که گزارش فلاندن تعداد شصت هزار زائر را نسبت به سایر گزارش‌ها صحیح‌تر دانست (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۹۶). در سفرنامه‌ها، همواره به تعداد کاروان‌های فراوانی که به مکه و عتبات عالیات می‌رفتند و یا کالاهای تجارتهای به بازارهای ایران می‌بردند، اشاره شده است. به هنگام عبور کاروان وقار

الدوله اصفهانی از راه کرد و سرپل با شترهای فراوانی برخورد می‌کنند که نزدیک بود کجاوه آنان را به دره پرت کند. (وقار الدوله اصفهانی، ۱۳۸۹: ۴۳). تردد زوار ایرانی به عتبات عالیات و تجارت آنان سبب شد، کالاهای فراوانی از ایران به عثمانی برده شود (مرکز اسناد و تاریخ وزارت امور خارجه ایران، ۱۳۱۶: کارتن ۱۲، پرونده ۱۸). کلیه زائران شیعه که از قفقاز، آذربایجان، سواحل جنوبی بحر خزر، خراسان، افغانستان و مرکز ایران برای زیارت به کربلا و نجف از این ایالت می‌گذشتند. زمان رسیدن آنان مقارن با برداشت محصولات کشاورزی بود؛ چراکه اکثر زائران اوایل پاییز حرکت می‌کردند و هنگام مراجعت، به دلیل ازدحام حتی در کاروانسراها و خانه‌های شخصی نیز جای خالی برای اسکان کردن یافت نمی‌شد. مطابق گزارش اسناد و روایات متون تاریخی فقط از مردان سواره ویزا دریافت می‌شد؛ پیاده‌ها، زنان و کودکان از داشتن ویزا و پرداخت عوارض مربوط به آن، معاف بودند. عبور زوار هر ساله برای کنسولگری کرمانشاه عایدات زیادی به ارمغان می‌آورد. افزون بر این پس از قرنطینه و معاینات پزشکی مبلغ ده «پیاستر» عوارض در خانقین از هر نفر گرفته می‌شد تا بتوانند از مرز عبور کنند؛ اما این رویه فقط برای زوار نبود بلکه؛ سالیانه ده‌ها هزار جنازه از طریق مرزهای ایران جهت تدفین در جوار مزار امامان معصوم نیز به آنجا برده می‌شدند که بعد از انجام معاینه جواز دفن دریافت می‌کردند و سپس در خانقین نیز با پرداخت نیم لییره عوارض، اجازه عبور داده می‌شد. گروهی در سفرنامه خود به تعداد فراوان اجساد و اهمیت تدفین در عتبات عالیات به وضوح اشاره کرده است:

«از این شهر [کرمانشاه] کاروان‌های عظیم با بارهای گران‌بها به‌ویژه صندوق‌های درازی که حاوی نعش مردگان است و به کربلا حمل می‌شوند. این مردگان را می‌برند تا در مجاور مرقد امام حسین (ع) به خاک بسپارند. ایرانیان که به مذهب شیعه گرویده‌اند، سخت این مکان را محترم می‌شمارند. (کربلا) همان احترامی که نسبت به قبر پیامبر (ص) روا می‌دارند، در حق ضریح کوچک پسرش هم به کار می‌برند، تنها آرزوی شیعیان بر اینکه در کربلای حسین وفات یابند یا جسدشان بدان جا حمل گردد» گروهی (۱۳۶۹: ۹۸).

گاهی اوقات در برخی از گزارش‌ها به سوءاستفاده ترک‌ها، اعراب و کردهای مرزی از این محل اشاره شده است. آنان با استفاده از شرایط موجود و همچنین احساسات زائران؛ از کسانی که می‌خواستند اجساد را به کربلا تشییع کنند، مالیات اضافه بر سازمان دریافت می‌کردند. به طوری که آمده است پزشک قنسولگری ترک که از سوی شورای بهداشتی اسلامبول در کرمانشاه نمایندگی رسمی داشت؛ جنازه‌های را که قرار بود در جوار عتبات مقدس به خاک سپرده شوند، معاینه می‌کرد و علاوه بر آن حتی زائران نیز در مرز مورد معاینات پزشکی قرار می‌گرفتند و از هرکدام مبلغ ده پیاستر حق

ورودی دریافت می‌کردند. افزون بر این، همه آنان می‌بایست، چندین روز در مکان‌های مشخصی نگهداری و توسط پزشکانی که از سوی هر دو دولت جهت ارائه خدمات بهداشتی حضور داشتند آنها را معاینه نمایند (مرکز اسناد ایران، ۱۳۱۸: کارتن ۱، پرونده ۸). جنازه‌ها باید سه سال از زمان فوتشان می‌گذشت تا اجازه دفن داده شوند؛ این مسئله در مورد اشخاص بزرگ و با نفوذ رعایت نمی‌شد. به‌عنوان نمونه جسد انیس‌الدوله، زن ناصرالدین‌شاه پس از فوت، به عتبات عالیات جهت تدفین فرستاده شد (مرکز اسناد ایران، ۱۳۱۸: اسناد مکمل، کارتن ۶، سند شماره ۱۱ سال ۱۲۹۰ ه.ق). بر اساس گزارش کارپرداز ایران در بغداد، در سال ۱۲۹۰ ه.ق، بیست هزار جنازه از ایران به عتبات عالیات انتقال داده شد که طی آن ۱۲ قران در خانقین برای دفن در قبرستان‌های عمومی و در کربلا و نجف ۸ الی ۱۴ قران بابت هر جنازه دریافت می‌کردند (مرکز اسناد ایران، ۱۲۹۰: کارتن ۱۱، شماره ۱۶۲). این مسئله سبب شد تا با وجود انعقاد قرارداد میان دولتین در خصوص حمل جنازه‌ها و مالیات‌های آن، حمل اجساد به صورت قاچاق نیز صورت گیرد (مرکز اسناد ایران، ۱۲۹۰: اسناد مکمل، کارتن ۱۴، سند شماره ۲۲۴، تاریخ سند ۲۹ ذی‌الحجه ۱۲۹۶ ه.ق). درآمدهای حاصله از ارسال وجوه شرعی برای علمای ساکن عتبات و ورود و خروج زوار از طریق بین‌النهرین، به‌خوبی بیانگر نقش و جایگاه اقتصادی ایرانیان در رونق اقتصادی دولت عثمانی بود (مرکز اسناد ایران، پرونده شماره ۳۰، کارتن ۲۷، سال ۱۳۰۲ ه.ش). از دیگر عوامل تأثیرگذار بر اقتصاد منطقه نقش راهزنی و غارت کاروان‌ها بود که هم اقتصاد منطقه را تحت تأثیر خود قرار می‌داد و هم منبع درآمدی برای قبایل و راهزنان بود. چنانکه در روزنامه اختر در این درباره آمده است؛

«به‌موجب تلگراف‌نامه تهران چند هزار زوار ایران به ملاحظه اینکه در سمت غربی کرمانشاه امنیت و آسایش مختل بوده است ناچار شدند از اینکه در بغداد توقف نمایند به سر سه قافله زوار در قصر شیرین اکراد تاخت آورده اموالشان را غارت نموده‌اند» (روزنامه اختر، ۱۳۷۸/۳: ۱۰).

۳. تولیدات و صادرات

در ایران عصر قاجار، حدود ۲۵ تا ۳۰ نوع فرش مختلف وجود داشت؛ که هر یک از آن‌ها در شهرستان‌های جداگانه‌ای بافته می‌شدند. مهم‌ترین انواع فرش‌های ایرانی عبارت بودند از: فرش فراهانی، کرمانشاهی، کرمانی، شیرازی، کردستانی و به این‌ها باید فرش‌های ترکستانی را هم اضافه کرد (بنجامین، ۱۳۶۳: ۳۸۵). به دنبال رواج تجارت، صادرات محصولات تولیدی این ایالت، مانند فرش و تریاک گسترش یافت. لرد کرزن در خصوص

صادرات فرش چنین می‌نویسد: «فرش‌های کردی که در بازارهای اسلامبول و دیگر شهرهای بزرگ مشرق زمین [زمین] هست، از این منطقه صادر می‌شود و آن‌ها را زنان در چادر با هوای آزاد به کارگاه‌های خشن چوبی که بر کف زمین نصب می‌شود، می‌بافند» کرزن (۱۳۶۹: ۷۰۷). افزایش تولید قالی و صادرات آن، موجب شد تا قیمت پشم افزایش یابد و از این رهگذر، عشایر که تقریباً در تولید پشم موقعیتی انحصاری داشتند، بیشتر از دیگران بهره‌مند شدند (سیف، ۱۳۷۳: ۱۴۱). در سال‌های ۱۸۸۰ م، در گزارش رابینو در خصوص اهمیت قالی‌بافی در کرمانشاه چنین آمد است: «قالی‌بافی در کرمانشاه از اهمیت زیادی برخوردار است و موجب افزایش ثروت این ایالت شده است» (رابینو، ۱۳۹۱: ۲۰).

یکی از مهم‌ترین صادرات ایران، تریاک بود؛ میزان مصرف داخلی تریاک در ایران عصر قاجار خاصه دوره ناصرالدین‌شاه نسبت به مقدار محصول تولیدی بسیار ناچیز بود و مازاد محصول تولیدکنندگان به خارج از کشور صادر می‌شد. به طوری که در اسناد تاریخی این دوره آمده است میزان مرفین در تریاک ایران بیشتر از تریاک سایر کشورهای تولیدکننده بود و تریاک ایران از نظر کیفیت از محصولات بسیار خوب و مرغوب منطقه به شمار می‌رفت به طوری که تریاک ایران در کشورهای دیگر خریداران زیادی داشت؛ و حتی این محصول به چین هم صادر می‌شد. قسمت عمده تریاک ایران در ایالات کرمانشاهان و اصفهان کشت می‌شد (قاجار، ۱۳۸۹: ۳۷۶). کشت خشخاش در دوره قاجار در کرمانشاهان از اهمیت فراوانی برخوردار بود. چنانکه در منابع و مصادر تاریخی این دوره آمده است یک نفر عرب که سابقاً باغدار و از ثروتمندان منطقه به شمار می‌رفت، کشت خشخاش در کرمانشاهان را گسترش داد. به طوری که تولیدات این محصول علاوه بر تأمین نیاز داخلی بخش عمده‌ای از آن صادر می‌شد. در زمان ناصرالدین‌شاه مقادیر زیادی از مازاد محصول کشاورزان کرمانشاهی و اصفهانی به هندوستان صادر می‌گردید (قاجار، ۱۳۸۹: ۹۲). به غیر از فرش و تریاک، محصولات دیگری همچون دانه‌های فیروزه از طریق مرز کرمانشاه به بغداد فرستاده می‌شد و اعراب قیمت خوبی برای آن می‌پرداختند؛ و یکی از کالاهای پر فروش آن منطقه بود (پولاک، ۱۳۶۸: ۳۸۷). صادرات محصولاتی چون غلات، گردو، پشم و قالی با طرح ایرانی که طرح‌های کرمانشاهی با جلوه خاص خود در بغداد طالبان زیادی داشت. از این رو اهمیت بازرگانی کرمانشاه با سایر مراکز مهم بازرگانی ایران برابری می‌کرد (گروته، ۱۳۶۹: ۱۰۰). حتی در برخی موارد بازرگانان محصول کشاورزان منطقه را سرخرمن خریداری و با قاطر و شتر بدون پرداخت هیچ‌گونه حق گمرکی آن را صادر می‌کردند و از این طریق

سود سرشاری عایدشان می‌شد. اگر کشاورزان از تمام زمین‌ها به‌طور صحیح بهره‌برداری می‌کردند می‌توانستند ده برابر محصول بیشتر برداشت کنند. (بایندر، ۱۳۷۰: ۹). در سال ۱۲۹۷ ه. ق ۱۸۷۹. تجار کرمانشاهی در سطح منطقه تجارت می‌کردند؛ چنانکه شش گروه از تجار کرمانشاه با لندن - بمبئی معاملات تجاری داشتند و در بازار بیش از صد هزار لیره (۴۰۲۰۰۰ ریال) اعتبار به خود اختصاص داده بودند (فلور، ۲/۱۳۶۶: ۱۷۲). یکی از اقدامات مهمی که بر رونق اقتصادی منطقه تأثیر داشت، احداث و تعمیر راه‌ها بود؛ که ناصرالدین‌شاه به آن اشاره دارد:

«گستیگر مهندس نماسازی که پیش از عزیمت ما به ساختن این راه مأمور شد، راه را به‌قاعده پیچ‌پیچ ساخته و همه‌جا از میان خاک راه برده عریض و خوب به‌طوری‌که کالسکه درنهایت خوبی حرکت می‌کرد فی‌الحقیقه از آثار باقی و نتایج دائم این سفر من، یکی ساختن این راه است که همیشه باعث راحت و سلامت مردم خواهد بود» ناصرالدین‌شاه (۱۳۸۹: ۶۳).

هنگامی که ناصرالدین‌شاه به زیارت کربلا مشرف می‌شد، مهندسان ایرانی خط قدیم را به‌منظور ساختن یک خط تازه ترک کردند (دومرگان، ۱۳۳۹: ۱۰۵). در دوران دولت‌شاه، صنایع و حرف در کرمانشاه احیاء گردید. در کنار این امور، صنایع نظامی پایه‌گذاری شد و رواج یافت. به‌ویژه زمانی این امر رونق گرفت که هیئت فرانسوی به شهر وارد شدند و ابنیه جدیدالاحداث چون سربازخانه، مساجد، بازار و عمارت حکومتی که شامل اماکن اداری و تفریحی در کرمانشاه بود بنا گردید. شاید بتوان گفت تمامی تأسیسات شهری کرمانشاه به دوره انتصاب و حکمرانی محمدعلی میرزا دولت‌شاه تعلق داشت (کربیمان، ۱۳۹۶: ۵۲). همه تحولات به وجود آمده جنبه مثبت نداشتند مثلاً یکی دیگر از پیامدهای اقتصادی انتقال بیماری‌های همه‌گیر مانند وبا بود که در بحث مربوط به انتقال اجساد به عتبات عالیات این منطقه را درگیر می‌نمود؛ که سبب مرگ‌ومیر تعداد زیادی از ساکنین منطقه و حتی خالی شدن برخی از روستاها و مهاجرت آنان گردید. هنگامی که در سال ۱۸۵۲ م بیماری وبا مشاهده شد؛ امیرکبیر دستور داد تا تمامی مرز بین ایران عثمانی را قرنطینه کنند. در نوامبر ۱۸۵۶ م دولت تلاش کرد به منظور پیشگیری از ابتلای زوار به بیماری وبا از رفتن زائران به عتبات عالیات جلوگیری به عمل آید. (فلور، ۱۳۷۶: ۲۷۶). این تدبیر درست و چاره‌اندیشی به موقع موجب شد تا جان تعداد زیادی از زائران ایرانی در این سفر نجات داده شده و ابتلای آنان به بیماری وبا جلوگیری به عمل آید. چنانکه در روزنامه اختر در این باره آمده است؛ «بر اساس گزارش روزنامه اختر به علت شیوع بیماری و با در بعضی از مناطق ایران، در خانقین (ناحیه مرزی بغداد) از ورود تولیدات و کالاهای تجاری ایران تا تأیید صحت آن‌ها، ممانعت به عمل آید» (روزنامه اختر، سال ۲۰ شماره ۲۱، ۳۲۵)؛ بنابراین همیشه این

ارتباطات پیامدهای مثبت نداشت و در برخی موارد اثر منفی نیز بر اقتصاد منطقه داشته است.

۴. نتیجه

با توجه به تحولات اقتصادی نوین شکل گرفته در سطح بین‌المللی و گسترش روابط اقتصادی ایران با سایر کشورها، کرمانشاهان در ابتدای دوره قاجاریه بسیار مورد توجه قرار گرفت. عواملی چون موقعیت جغرافیایی و استراتژیکی شرایط خاص آب‌وهوایی، حضور محمدعلی میرزای دولت‌شاه «پسر ارشد فتحعلی‌شاه» توجه شاهان قاجار به عتبات عالیات و تبدیل شدن بغداد به مرکز تجاری در خاک عثمانی و... سبب شد تا روابط اقتصادی میان ایران با کشورهای دیگر (اروپایی - عثمانی) از طریق این ایالت گسترش یابد. از پیامدهای این تحولات اقتصادی می‌توان به ورود افراد غیربومی از داخل و خارج کشور در عرصه تجارت این ایالت، تأسیس بانک‌های خارجی، تلگراف‌خانه و کنسولگری، اشاره کرد. همچنین زیرساخت‌های تجاری و شهری مانند گمرک، بازار، کاروانسرا، کارگاه تولیدی، تشکیلات اداری - مالی و... گسترش یافت. افزایش تولید کالاهای صادراتی مانند فرش و تریاک نیز از دیگر پیامدهای این روابط بود. بازدید سیاحان، نمایندگان کشورهای دیگر و زائران عتبات عالیات، انتقال اجساد و... سبب شد تا راه ارتباطی کرمانشاهان، بیشترین و حجیم‌ترین نوع رفت آمد در دوره قاجار را به خود اختصاص دهد؛ این تحولات سبب شد کرمانشاه به یکی از کانون‌های اصلی تجاری کشور تبدیل شود.

منابع

- ابوت، کیث ادوارد، ۱۳۹۶، *شهرها و تجارت ایران در دوره قاجار*، ترجمه سید عبدالحسین رئیس‌السادات، تهران، امیرکبیر.
- ادیب‌الممالک، ۱۳۶۴، *سفرنامه ادیب‌الممالک*، تصحیح مسعود گلزاری، بی‌جا، دادجو.
- اوبن، اوژن، ۱۳۶۲، *ایران امروز*، ترجمه علی اصغر سعیدی، بی‌جا، نقش جهان.
- اولیویه، ۱۳۷۱، *سفرنامه اولیویه*، ترجمه محمد طاهر میرزا، تهران، اطلاعات.
- بایندر، هنری، ۱۳۷۰، *سفرنامه هنری بایندر*، ترجمه کرامت الله افسر، تهران، پدیده.
- بنجامین، س.ج. و، ۱۳۶۳، *ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین‌شاه*، ترجمه محمدحسین کرد بچه، تهران، جاویدان.
- بیگلری، هرمز، ۱۳۸۷، *کرمانشاه و آثار تاریخی آن*، کرمانشاه، انتشارات کرمانشاه.

پولاک، یاکوب ادوارد، ۱۳۶۸، *سفرنامه پولاک ایران و ایرانیان*، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، خوارزمی.

تاج عینی، مریم و محمد کلهر، ۱۳۹۱، «فرصت‌ها و چالش‌های تجار کرمانشاه در عصر قاجار»، *مجله گفتگو*، ۶۱.

دمرگان، ژاک، ۱۳۳۹ *زمین‌شناسی ایران*، ترجمه کاظم ودیعی، تهران، سازمان زمین‌شناسی کشور. _____، ۱۳۳۹، *هیئت علمی فرانسه در ایران مطالعات جغرافیایی*، ترجمه کاظم ودیعی، تبریز، چهر.

دوروششوار، کنت ژولین، ۱۳۷۸، *خاطرات سفر ایران*، ترجمه مهران توکلی، تهران، نی. رابینو. اچ. ال، ۱۳۹۱، *گزارشی از بازرگانی و جامعه شهر و ایالت کرمانشاه در صده نوزدهم میلادی*، ترجمه محمدرضا همزه‌ای، کرمانشاه، دانشگاه رازی.

راولینسون، سرهنری، ۱۳۶۲، *سفرنامه راولینسون (گذر از دهباه به خوزستان)*، ترجمه سکندر امان‌اللهی بهاروند، تهران، انتشارات آگاه.

رحیم‌زاده، زهرا، پروین، ترجمه نادریان و دیگران، ۱۳۹۱، *باستان‌شناسی کرمانشاه*، تهران، انتشارات کتاب‌های درسی.

روزنامه اتاق بازرگانی قسطنطنیه، شماره ۱۷، مه ۱۸۹۰.

روزنامه اختر، ۱۳۷۸، ج ۳، سال‌های ششم تا هفتم، تهران، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی. زرگری نژاد، غلامحسین، ۱۳۸۵، خلاصه روزشمار قاجاریه از ابتدا تا اواسط دوره فتحعلی‌شاه، تهران، دانشگاه تهران.

ژوانس، فوریه، ۱۳۸۸، *سه سال در دربار ایران*، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران، نوین. سعیدی‌نیا، حبیب‌الله، ۱۳۸۸، «تحولات تاریخی گمرک ایران و رونق اقتصادی در دوره قاجاریه»، *مجله تاریخ ایران*، ش ۶۳، ص ۱۰۳-۱۲۷.

سلطان محمد، سیف‌الدوله، ۱۳۶۴، *سفرنامه سیف‌الدوله*، تصحیح و تحشیه علی‌اکبر خداپرست، بی‌جا، معراج.

سلطانی، محمدعلی، ۱۳۷۰، *جغرافیای تاریخی و تاریخ مفصل کرمانشاهان*، تهران، شقایق. سیف، احمد، ۱۳۷۳، *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*، تهران، چشمه.

سیف‌الدوله، سلطان محمد، (۱۳۶۴). *سفرنامه سیف‌الدوله*، تصحیح علی‌اکبر خداپرست، نشر نی. شهسواری، ثریا، ۱۳۸۶، *نقش عتبات عالیات در مناسبات ایران و عثمانی در دوره قاجاریه (۱۲۱۲-۱۳۱۳ ه.ق)*، تهران، دانشگاه تهران.

عضدالملک، علیرضا، ۱۳۷۰، *سفرنامه عضدالملک به عتبات عالیات*، تهران، پژوهش و مطالعات فرهنگی. عیسوی، چارلز، ۱۳۶۲، *تاریخ اقتصادی اجتماعی ایران در دوره قاجاریه*، ترجمه یعقوب آژند، تهران، گستره.

فلاندن، اوژون، ۱۳۵۶، *سفرنامه اوژون فلاندن به ایران*، ترجمه حسین نور صادقی، تهران، اشراقی. فلور، ویلم، ۱۳۸۶، *سلامت مردم در ایران قاجار*، ترجمه ایرج نبی پور، تهران، دانشگاه علوم پزشکی بوشهر.

_____، ۱۳۶۶، *جستارهای از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار*، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، توس.

قاجار، ناصرالدین‌شاه، ۱۳۸۹، *سفرنامه ناصرالدین‌شاه به کربلا و نجف*، تهران، خانه تاریخ و تصویر ابریشمی.

کرزن، جرج. ن، ۱۳۶۹، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، بی‌جا، علمی فرهنگی. کریمیان، حسن، ترجمه حمزه قبادی زاده، ۱۳۹۶، *بافت تاریخی شهر کرمانشاه، سازمان فضایی و عناصر شاخص معماری*، بی‌جا، سمیرا.

گاردان، کنت الفردو، ۱۳۶۲، *خاطرات مأموریت ژنرال گاردان در ایران*، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران، گزارش.

گروته، هوگو، ۱۳۶۹، *سفرنامه گروته*، ترجمه مجید جلیلود، تهران، سعدی. محمدی کثیرآبادی، پریسا، ۱۳۹۰، *معرفی بازار کرمانشاه*، استاد راهنما دکتر فرج‌اله احمدی، تهران، بی‌جا.

مرکز اسناد ایران، تاریخ وزارت امور خارجه، کارتن ۱، پرونده ۸، سال ۱۳۱۸ ه.ق.

_____، کارتن ۱۱، شماره ۱۶۲، سال ۱۲۹۰ ه.ق.

_____، کارتن ۱۲، پرونده ۱۸، سال ۱۳۱۶ ه.ق.

_____، کارتن ۱۴، سند شماره ۲۲۴، سال ۱۲۹۶ ه.ق.

_____، کارتن ۶، سند شماره ۱۱، سال ۱۲۹۰ ه.ق.

_____، کارتن ۲۷، پرونده شماره ۳۰، سال ۱۳۰۲ ه.ش.

_____، ۱۳۲۱، ق سند شماره ۶۵-۱۸-۱۴.

_____، ۱۳۲۱، ق، سند شماره ۲۹-۴-۲۷.

_____، ۱۳۲۱، ق، اسناد شماره ۲۳-۴-۲۷ و ۲۷-۴-۲۷.

_____، ۱۳۲۸، ق، سند شماره ۴۰-۵-۴۰.

_____، ۱۳۲۷، ق، سند شماره ۸۹-۵۰-۴۰.

_____، ۱۳۲۹، ق، سند شماره ۱-۱۵-۴۰.

مستوفی، عبدالله، ۱۳۷۷، *تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجار یا شرح زندگانی من*، ج ۳، تهران، هامون انتشارات زوار.

مطلبی، مطلب، ۱۳۹۵، *ایلات کرمانشاهان و نقش آن‌ها در قشون ایران عصر قاجار*، تهران، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

موسوی، محمدمهدی، ۱۳۹۲، *خاطرات احتشام السلطنه*، تهران، زوار.

وقار الدوله اصفهانی، سکینه سلطان، ۱۳۸۹، *روزنامه سفر عتبات و مکه ۱۲۱۷ ه.ق.* به کوشش رسول جعفریان، تهران، چاوش گران نقش.

ویلز، چارلز جیمز، ۱۳۶۸، *سفرنامه دکتر ویلز ایران در یک قرن پیش*، ترجمه غلامحسین قراگوزولو، بی‌جا، اقبال.

هالینگبری، ویلیام، ۱۳۶۲، *روزنامه سفر هیئت سر جان ملکم به دربار ایران*، ترجمه امیر هوشنگ امینی، تهران، کتاب سرا.

هامبلی، گاوین. ار. جی، ۱۳۸۹، *تاریخ ایران کمبریج*، ترجمه تیمور قادری، تهران، مهتاب.
هرتسفلد، ارنست، ۱۳۸۱، *ایران در شرق باستان*، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

Nasiri, M. 1991, *Nasiredd sah Zamaninda osmanli-Iran munasebwleri Tokyo Institute for theStady of Languages and Cultures of Asia and Africa* (Ilcaa). Tokyo University.

Mcdaniel, A.1971, "*Economic Change and Economic Resiliency in 19th Century Persia*", P.37.